Egy jezsuita tulajdonban lévő nyomda üzleti "titkai". A kassai akadémia nyomdája

PAVERCSIK ILONA

A jezsuita rend, amely a barokk korszakban kiemelkedő szerepet játszott az európai katolikus országok egyházi-kulturális életében (sőt Dél-Amerikától egészen Japánig a keresztény vallás Európán kívüli terjesztésében), elsősorban az oktatás és igehirdetés terén fejtett ki igen dinamikus tevékenységet. Nagy befolyással rendelkezett az uralkodói udvarokban; az uralkodók pártfogása révén sokhelyütt megszerezte a korábban alapított egyetemek irányítását, de maga is új egyetemeket alapított; nagyszámú gimnáziumot tartott fenn, s missziói hatást gyakoroltak a nem katolikus országok lakosságára is. Az 1749-es katalógus szerint az egész világon 1.538 különböző jezsuita intézmény működött, összesen 33.882 rendtaggal. A rend öt asszisztenciából (olasz, portugál, spanyol, francia, német), egy-egy asszisztencia pedig számos rendtartományból (provinciából) állt.[1]

A jezsuiták ausztriai provinciája, amelyhez a magyarországi rendházak és kollégiumok tartoztak, 1564-ben jött létre a felnémet provincia hasításával. A még mindig nagy kiterjedésű rendtartományból 1623-ban vált ki a cseh provincia. A 17. század második felében az egyre gyarapodó magyarországi kollégiumok miatt már önálló magyar rendtartomány kialakítását is tervezték, de a századvég rendkívül mozgalmas hadi eseményei nem sok időt hagytak a megvalósításra; 1711 után pedig a Rákóczi-szabadságharc alatt lezajlott események miatt (jezsuita részről az Ausztriától való elszakadás megtagadása, ezt követően a jezsuiták száműzése Magyarországról) politikai okból sem vetődhetett fel a kérdés.[2] Így a jezsuita renden belül a 18. században az ausztriai provincia volt a legnépesebb: 101 különböző intézménnyel (egy professzusházzal, 31 kollégiummal, 3 noviciusházzal, 33 szemináriummal, 22 rezidenciával és 11 misszióval), 1749-ben összesen 1772 egyházi és 751 laikus rendtaggal[3].

A rendtartomány osztrák és magyar területének intézményrendszere jelentős részben eltért egymástól. Az osztrák örökös tartományokban zömmel a 17. század első felében jöttek létre jezsuita kollégiumok, míg Magyarországon a korai kezdeményezéseket többnyire elsodorták a protestáns erdélyi fejedelmeknek a Habsburgok ellen viselt függetlenségi harcai. Számottevő fejlődés Magyarországon csak a 17. század végén bontakozott ki, de a rendházak földrajzi elhelyezkedése még ekkor is a három részre szakadt ország kö-

1 Alfred Hamy: *Documents pour servir à l'histoire des domiciles de la Compagnie de Jésus dans le monde entier de 1540 à 1773.* Paris, é.n. 1.p.

2 Bernhard Duhr: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI. Jahrhundert.* Freiburg, 1907. 92–95.p. – Uő: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts.* Freiburg, 1913. Teil 1. 185–188.p. – Újabban és alaposan e kérdésről: Lukács László: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus.* Szeged 1989. 139 p.

3 Hamy i.m. 1.p.

rülményeinek felelt meg: főleg a volt királyi Magyarország városaiban telepedett le a rend, míg a töröktől visszahódított alföldi területeknek csak a peremén, és Erdélyben is csak kevés helyen. A rendtartomány nyugati és keleti felének eltérő fejlettségét jól mutatják a számok is: Ausztria területén 1773-ban, a feloszlatás évében 21 jezsuita kollégium, ill. rezidencia működött, míg a kb. háromszor nagyobb területű Magyarországon és Erdélyben 34 kollégium ill. rezidencia (és 9 misszió), Horvátországban és Szlavóniában két kollégium és két misszió. A rendtagok száma az intézmények számához viszonyítva Ausztriában jóval magasabb volt: 858 fő, Magyarországon 938, Horvátországban 97 fő. A rendtartományban a jezsuiták által fenntartott 16 felsőbb iskolából (egyetem, vagy akadémia) hét volt Ausztria területén, öt Magyarországon ill. Erdélyben, és négy Horvátországban ill. Szlavóniában, de a hallgatóság számát tekintve az ausztriai egyetemek (Bécs és Graz) kerültek az élre, míg a magyarországi legnagyobb csak a harmadik, a horvátországi legnagyobb csak az ötödik helyre. A provincia központja Bécs volt, számos intézménnyel: a jezsuiták által fenntartott egyetemmel, gimnáziummal, szemináriummal, a probációsházzal, a Theresianummal és a professzusházzal.[4]

A rendtartomány nyugati és keleti fele abban a tekintetben is lényegesen különbözött egymástól, hogy a feloszlatáskor jezsuita kézen lévő tipográfiák csak a keleti részekben voltak: Felső-Magyarországon ill. Erdélyben, az öt egyetem, ill. akadémia közül (Nagyszombat, Győr, Buda, Kassa, Kolozsvár) három, a nagyszombati, a kassai és a kolozsvári mellett.[5] E jezsuita kezelésben lévő magyarországi műhelyek közös jellegzetessége, hogy erősen protestáns környezetben, az ellenreformáció céljainak szolgálatában jöttek létre. Az 1577-ben alapított nagyszombati érseki nyomda hosszú évtizedekig az egyetlen katolikus műhely volt az országban – a jezsuiták több, mint egy évtizeddel az egyetem alapítása után, 1648-ban vették át. A nyomda nagyarányú fejlődése a 17. század végére tehető: ettől kezdve az ország legtermékenyebb, vezető tipográfiája.[6]

Az 1660-ban alapított kassai egyetem mellett már az 1670-es években működött egy kisebb nyomda,[7] nagyobb arányú könyvnyomtatás azonban csak a Rákóczi-szabadságharc után, 1716-ban kezdődött. Ez a 18. század eleji kassai nyomdaalapítás csaknem 140 évvel későbbi, mint a nagyszombati, de hasonló célokat szolgál. A 17. században az ellenreformáció Kassán csak átmeneti (a Thököly- és Rákóczi-szabadságharc alatt szinte teljes mértékben visszavont) sikereket ért el, így a 18. században a katolicizmus térhódításának elősegítése a jezsuitákra várt. Az ÉK-i országrészben az 1740-es évekig a kassai akadémia tipográfiája volt az egyetlen katolikus nyomda, de az egri, nagykárolyi, stb. műhelyek bekapcsolódása után is megőrizte vezető helyét a keleti országrészben.

Erdélyben az egyetlen – valamennyire is számottevő – katolikus nyomdát a kolozsvári jezsuiták alapították 1727-ben.[8] Célja – miként az akadémiának is – az erősen protestáns környezetben a jelenlét lehetett. A kolozsvári jezsuita akadémia alacsonyabb színvo-

4 Szilas László: *Die österreichische Jesuitenprovinz im Jahre 1773. Eine historisch-statistische Untersuchung.* Roma, 1978. (Klny. az *Archivum Historicum Societatis Jesu* XLVII. kötetből.) 107., 313.p.

5 Uo. 99., 154., 346.p.

6 A nagyszombati nyomda jezsuita korszakáról legrészletesebben: Iványi Béla – Gárdonyi Albert: *A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577–1927.* Bp. 1927.

7 Pavercsik Ilona: *Az ellenreformáció győzelme a kassai könyvnyomtatásban. Kassa nyomdászata az 1660-as és 1670-es években.* 360–364.p. = *OSZK Évkönyv 1981.* 353–377.p.

8 Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története.* Kolozsvár, 1896. 88–90.p.

táns környezetben a jelenlét lehetett. A kolozsvári jezsuita akadémia alacsonyabb színvonalát mutatja, hogy csak a filozófiai tárgyak oktatása volt hiánytalan, a teológiai stúdiumok viszont csak a kazuisztika oktatására szorítkoztak. A kolozsvári nyomda termelését nem lehet összevetni a nagyszombati, vagy a kassai nyomdákéval, amelyek olyan területen működtek, ahol – hosszabb-rövidebb idő után – túlsúlyra jutott a katolikus egyház. A kolozsvári jezsuita kollégium az erdélyi katolicizmus hátrányos helyzete miatt más jellegű, kevésbé kiélezett kapcsolatot alakított ki a protestánsokkal,[9] amit azért érdemes megemlítenünk, mert e kapcsolat a könyvkiadás területén is létrejött: amíg a jezsuiták nem rendelkeztek önálló tipográfiával, egyes tankönyveiket a református kollégium nyomdája nyomtatta ki.[10]

A magyarországi művelődés történetében e jezsuita egyetemek, ill. a mellettük működő nyomdák jelentős szerepet játszottak. A jezsuita tipográfiák kiemelkedő szerepe azonban inkább a hazai nyomdászat fejletlenségét, elmaradottságát, mint fejlettségét mutatja. Azokban az országokban, ahol a könyvnyomtatás jóval magasabb szinten volt, a rend tartózkodott attól, hogy ilyen – nemcsak a "lelkek hódításával", hanem világi üzlettel is kapcsolatos – tevékenységet folytasson. A jezsuita rendi alkotmány kimondta, hogy tilos a rendtagok számára minden olyan tevékenység, amely a világi kereskedelmi üzletnek akárcsak a látszatát is kelti. Indokolt esetben azonban – főleg egyházi és világi hatalmasságok kívánságára átlépték ezt a rendelkezést, de mindig a rend generálisának előzetes engedélyével.[11]

Magyarországon a katolikus könyvnyomtatást a jezsuita nyomdák teremtették meg. A 16. században és a 17. század első felében túlsúlyban lévő protestáns nyomdászat visszaszorítása a 17. század végén, a 18. század első harmadában következett be. Ugyanerre az időszakra tehető az állami cenzúra kialakulása: az egyházi cenzúra gyakorlásában központi szerep jutott a nagyszombati egyetemnek, de kisebb részben a kassainak is.[12] A könyvtermelés visszaesését, amelyet a hosszú évekig tartó harcok: a Thököly-felkelés, a török elleni felszabadító háború, a Rákóczi-szabadságharc okoztak, átmenetileg még fokozták is az újonnan bevezetett szigorú cenzúra-intézkedések. A magyarországi (protestáns) nyomdászat általános hanyatlásának idején jutottak a – gazdag alapítványokkal ellátott – jezsuita kollégiumok nyomdái központi szerephez. A harcok elmúltával, a békés anyagi gyarapodás korszakában a jezsuita tipográfiákhoz egyes, püspökök által felállított tipográfiák, néhány (katolikus) nyomdász által alapított műhely csatlakozott, de a jezsuita intézmények gazdagabb hagyományaik révén továbbra is megőrizték vezető szerepüket a magyarországi könyvnyomtatásban.

A magyarországi jezsuita nyomdák történetének részletes feldolgozása mind ez ideig nem történt meg. A kassai és a kolozsvári akadémia nyomdájáról egy-egy monográfia néhány lapnyi fejezetén kívül alig olvasható valami; de még a leginkább feldolgozott nagyszombati egyetemi nyomda történetében is bőven maradt fehér folt. A most következő

9 Jó példa erre, hogy a kolozsvári jezsuita akadémia ünnepélyes megnyitására (1698) a jezsuiták a református és unitárius papságot is meghívták. Ld. Bisztray Gyula: *Az erdélyi tudományos élet és egyetemi gondolat.* Bp. 1942. 60–61.p.

10 Néhány ilyen nyomtatvány: *Horologium regio-politicum...* 1713, *Secundior sapientia...* 1714, *Corona Joannea* 1715, *Academicorum fulminalium stemma* 1721. – *Magyarország bibliographiája 1712–1860. VII.* Bp. 1989. 451, 470, 106, 493.p.

11 Duhr: *Geschichte... XVI. Jh.* 583.p. A 16. századi bécsi jezsuita nyomdáról ld. uo., a dilingeniről és a laibachiról Duhr: *Geschichte... XVII. Jh.* Teil 1. 376–377., 643.p.

12 Erről részletesen: Sashegyi Oszkár: *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706–1725)* = *MKsz* 1969. 321–338.p.

közlemény része egy nagyobb tanulmánynak, amely a kassai akadémiai nyomda történetét kísérli meg feltárni. Jelen közlemény a kassai nyomda szervezetéről, anyagi viszonyairól, gazdálkodásáról kíván áttekintést adni: e kérdések minden tipográfia történetének fontos részét képezik, azonban a forrásadottságok nem mindig teszik lehetővé vizsgálatukat. Szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a kassai nyomda esetében fennmaradt olyan iratanyag, amely a tipográfia gazdálkodását bemutatja: a nyomdának 1744-től 1773-ig, három évtizeden keresztül vezetett számadásai.[13] Úgy érezzük, hogy e forrás ismertetése, értékelése során nemcsak a kassai nyomdáról tudunk meg eddig még nem közölt adatokat, hanem a nagyszombati és kolozsvári tipográfiáról is bővülnek valamennyire az ismereteink. Vonatkozhat ez elsősorban olyan, a kutatás által elhanyagolt kérdésekre, mint a nyomdák külföldi kapcsolatai, vagy a kor magyarországi könyvkereskedelmében betöltött szerepük. A pénzügyi gazdálkodás sokfelé ágazó, mindenhez kapcsolódó témájából adódik, hogy a tanulmány számos kérdést érint, de – terjedelmi okok miatt is – csak röviden: ezek részletes kifejtése külön tanulmányokban fog megtörténni.

A nyomda szervezete

A nyomda, amely szorosan kapcsolódott a kollégiumhoz, annak részét képezte, személyzetét tekintve nem volt kizárólag a kollégium része, hiszen egyházi és világi személyekből egyaránt állt. A rend tagjai tulajdonképpen csak az intézmény vezetésének feladatát látták el, a tényleges könyvnyomtatói munka a renden kívüli alkalmazottakra hárult. A nyomda szellemi vezetője a prefektus volt, a gyakorlati szervezési, irányítási teendőket pedig a neki alárendelt socius végezte.

A nyomdai prefektus tisztségét az akadémia kancellárja töltötte be. A kancellár (a rektor után) az egyetem második méltósága volt, legfőbb feladatai: az egyetem tanárainak, az előadott tananyagnak az ellenőrzése, az egyes karok dékánjainak felügyelete, szigorlatok, promóciók engedélyezése, disputációk rendezése és a könyvvizsgálat.[14] A prefektusok közül egyedül Árvay György volt nem kancellárként nyomdai prefektus (1753–1758), utána azonban visszatértek a régi gyakorlathoz.[15] A 18. század közepétől viszont (1756-tól) a "revisor librorum" más személy lett, nem a kancellár és nyomdai prefektus.

13 Magyar Országos Levéltár E152 Acta Jesuitica. Collegium Cassoviense. Regestrata. Fasc. 16. Nr. 23. 387–416. fol.

14 Meszlényi Antal: *Kánoni látogatás a kassai jezsuita egyetemen.* Bp. 1941. 30.p.

15 E 152 Hiv. jelz. Reg. Fasc. 18. Nr. 1. 8. fol.

A kassai jezsuita nyomdát több, mint fél évszázados tevékenysége alatt a következő prefektusok vezették:

Bossányi Farkas	1716–1717
Csepelényi Ferenc	1718–1721
Szerdahelyi Gábor	1722–1725
Huszár János	1727, 1735–1737
Rajcsányi János	1728
Görgey Kristóf	1729–1730
Rajcsányi György	1731–1732
Korneli János	1733, 1739–1748
Graff Gábor	1734, 1759
Hamar János	1738
Pirolt János Keresztély	1749
Hávor János	1750–1752, 1769–1773
Árvay György	1753–1758
Molnár János Keresztély	1760–1761, 1764
Schmidthauer András	1762–1763
Prileszky János	1765–1766
Kereskényi Ádám	1767–1768[16]

A nyomdai prefektusok általában maguk is irodalmi munkásságot fejtettek ki. E tanulmány keretében nincs mód arra, hogy a nyomda könyvkiadási profilját akárcsak vázlatosan is bemutassuk; egészen röviden azonban ismertetnünk kell az egyes nyomdai prefektusok munkásságát, hiszen az a kassai könyvkiadással is összefüggésbe hozható.

Azon szerzetesek közül, akik Kassán a nyomdai prefektus tisztégét ellátták, Szerdahelyi Gábor, Kornéli János és Prileszky János voltak a legtermékenyebb alkotók. Szerdahelyinek Modor városról szóló *Antidotum contra venena...* c. műve, valamint Hidi Gergely művének általa javított, bővített változata, a *Celebrium Hungariae urbium et oppidorum...* számos kiadást ért meg. Jelentősebb teológiai tárgyú művei a dogmatika és a kontroverzia kérdéseit érintik: a *Collyrium ad curandos... acatholicorum...* magyarul is megjelent Kassán *Lelki-szem gyógyító, avagy a szenteknek, szent képeknek... tiszteletében némely vak nemkatolikusoknak megvilágosítására való könyvecske...*, a többi értekezése csak latinul látott napvilágot: *Conclusiones ex Tractatu de Deo, Tractatus de Deo uno et trino, Opusculum theologicum, in quo quaeritur, an, et qualiter possit princeps, magistratus, dominus Catholicus in ditione sua retinere haereticos...*, a Csécsi János sárospataki professzor ellen írt *Religio salvifica...* c. vitairata, stb.[17]

Korneli Jánosnak több filozófiai műve is megjelent nyomtatásban (*Dialectica, Opusculum polemicum contra indifferentismum Puffendorfii*), de legjelentősebb a Magyarország

16 Bossányi Farkasról és Szerdahelyi Gáborról: *Catalogus scriptorum, qui in Collegio Cassoviensi, ab anno 1724 vita functi sunt.* Egyetemi Könyvtár, Kézirattár Collectio Kaprinaiana 4° 88.tom. 9., 73–76.p. Rajcsányi Györgyről: Monay Ferenc: *A római magyar gyóntatók.* Róma 1956. 11.p.
A többi nyomdaprefektusról ld. az 1730–1773 között évenként megjelent jezsuita katalógusokat: *Catalogus personarum et officium Provinciae Austriae Societatis Jesu pro anno...* Wien, nyomda nélkül, továbbá: Karel Chyba: *Slovník knihtiskaru v Ceskoslovensku od nejstarsích dob do roku 1860. Príloha Sborníku památniku národního písemnictví Strahovská knihovna.* Roc. 1–17. Praha 1966–1982. 282.p.

17 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* 1–14. köt. Bp. 1891–1914. 13/802–803. has.

történetéről írt, forrásokat is közlő könyve, a *Fragmenta historiae Hungariae ab anno 1663 usque ad annum 1678* volt (megjelent *Res gestae in Ungaria* címen is): 1738–1754 között kilenc kassai és két nagyszombati kiadását ismerjük.[18]

Prileszky Jánosnak egyháztörténeti, főleg a szentatyák és a magyarországi szentek életéről írt műveit használták tankönyvként a hazai jezsuita egyetemeken. A magyarországi szentek életét tárgyaló műnek (*Acta sanctorum Ungariae ex Joannis Bollandi excerpta*) tizenegy, az *Acta et scripta sanctissimi Comelii, Firmiliani...* és a *Notitia sanctorum patrum...* című patrisztikai műnek hat-hat magyarországi kiadása maradt fenn, de még a különböző teológiai értekezései is három, vagy négy kiadásban. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy túlnyomórészt nagyszombati kiadásokról van szó.)[19]

A nyomdai prefektusok közül még Bossányi Farkas, Csepelényi Ferenc, Árvay György és Kereskényi Ádám nevét érdemes kiemelnünk. Bossányi *Theologia polemica* c. tankönyve az első könyvek között volt, amelyek a kassai akadémia sajtóján megjelentek (1716), – de még a 18. század közepén is többször kiadták Kolozsvárott. Filozófia tankönyve, a *Sacculum distinctionum...* szintén népszerű volt a jezsuita oktatásban. Csepelényi Ferenc szintén polemikus teológiai művével vált ismertté: az *Ecclesia toto terrarum orbe, de idololatria, haeresi, scismate...* c. könyve három nagyszombati kiadás után 1733-ban Kassán látott napvilágot. Árvay György és Kereskényi Ádám munkássága a retorikához és poétikához is kapcsolható: Árvay több verses művet szentelt a magyar történelem hőseinek, orátiókat is megjelentetett e témáról (*Acta illustria heroum Hungariae oratiunculis expressa*), de legtöbb kiadást, szám szerint ötöt a *Selectae e profanibus scriptoribus historicae* tankönyve ért meg. Kereskényi párbeszédes művet írt Szent Ágostonnak megtéréséről; *Cogitationes christianae* c. műve pedig érdekes módon a budai Landerer-nyomdában jelent meg.[20] A felsorolt személyek nevéhez, de rajtuk kívül szinte mindegyik prefektus nevéhez számos teológiai-filozófiai tézis kinyomtatása is kapcsolódik: olyan téziseké, amelyek megvitatásakor, az ünnepélyes vizsgák, promóciók alkalmával az illető tanár elnökölt.

A prefektusok említett művei hol Nagyszombatban, hol Kassán (hol mind a két helyen) láttak napvilágot, hiszen a jezsuita szerzeteseket sűrűn, gyakran három-négy évenként más állomáshelyre rendelték; a jelentősebb tanárok általában a nagyszombati és a kassai akadémián váltották egymást. Nem ritka az sem, hogy egy személy a különböző helyeken ugyanazt a tisztséget töltötte be. Csepelényi Ferenc például 1735-ben és 1736-ban Nagyszombatban is nyomdai prefektus volt, Rajcsányi György 1719-ben. Rajcsányi János 1729–1733 között szintén Nagyszombatban, Korneli János 1731-ben Kolozsvárott; Schmidthauer Andrásról pedig érdemes megjegyeznünk, hogy 1755–1758 között a győri akadémián könyvvizsgáló volt.[21] Érdekes, hogy az egyik kassai prefektusnak nemcsak saját művei maradtak fenn, hanem egy hozzá intézett névnapi üdvözlő vers is: Kereskényi Ádámot üdvözölte 1766-ban ilyen világias módon a tipográfia személyzete.[22]

A nyomdai prefektusnak alárendelt socius – mint már említettük – a jezsuita kollégium tagja volt, de csak laikusként. A sociusok oktatása jóval rövidebb ideig tartott, mint

18 Uo. 2/112. has., Petrik József: *Magyarország bibliográphiája 1712–1860.* 1–4. köt. Bp. 1888–1892. 5.köt. *Pótlások*, kiad. az Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 1971. – II. 449–450.p., V. 102.p.

19 Szinnyei 11/154–155. has., Petrik III. 141–142.p., V. 406–409.p.

20 Szinnyei 1/1278., 2/272–273., 1/259., 6/64–65. has. – Petrik I. 462., II. 366., I. 124., V. 38., 109.p.

21 *Catalogus...* 1731. 8. has. – Németh Ambrus: *A győri tudományakadémia története keletkezésétől 1785-ig* I. rész. Győr, 1897. 95.p. – Árvay Györgyről Iványi és Gárdonyi (195.p.) azt állítja, hogy 1742-ben Nagyszombatban volt nyomdai prefektus, de ez az állítás a katalógus alapján téves: 1742-ben ugyanis Árvay Kassán volt, és csak 1744-től Nagyszombatban, de akkor sem prefektusként. Ld. *Catalogus...* 1742. 4. has., 1744. 28. has. – Szinnyei i.m. 2/112. has., 1/1278. has., 13/802–805. has., 1/259. has.

22 Petrik VII. 128.p.

az egyházi rendtagoké: már a szerzetesi próbaidőt is a nyomdában végzett munkával töltötték, ezután került sor a két év noviciátusra, amely után már a jezsuita rend coadjutor (laikus) tagjaivá váltak. Legtöbbjük egész életében a tipográfiához kötődött. Többé-kevésbé szakképzett nyomdászok voltak: gyakorlati ismereteket mindenképpen szereztek, de sociusként már nem a szedés, könyvnyomtatás volt a munkakörük, hanem a nyomda részére szükséges anyagok, eszközök biztosítása, a műhelyben folyó munka irányítása, kapcsolattartás a könyvkötőkkel, stb. Kassán 1733-tól (amióta a jezsuita katalógusok feltüntették ezt a tisztséget) a következő sociusokat ismerjük (személyükről egy kissé részletesebben írunk, mert a szakirodalom eddig még nem foglalkozott velük):

Timanóczi György	1733–1735
Kostyál Pál	1736
Jäger Tamás	1737–1753, 1757–1761
Rain János	1754–1756
Folger János Keresztély	1762–1771
Pichelmayer József	1772–1773

Timanóczi György 1729 előtt a nagyszombati egyetemi nyomdánál dolgozott, 1729–1730-ban Trencsénben volt novicius, majd ezután visszakerült Nagyszombatba. Kassán rövid ideig volt socius; 1736-tól már Zsolnán találjuk, ahol a jezsuita rezidencia ökonómusának tisztét töltötte be.[23]

Kostyál Pál jóval idősebb lehetett, mint Timanóczi: 1730–1734 között Nagyszombatban volt a nyomdai prefektus sociusa (lehetséges, hogy korábban is, de arról az időről nem maradt fenn nyomtatott jezsuita katalógus), ezután került 1736-ban Kassára. A következő évek katalógusaiban nem szerepel, feltehetően ekkor halt meg.[24]

Jäger Tamás a grazi akadémiai tipográfiánál dolgozott, mielőtt a jezsuita rendbe lépett. Próbaéveit 1732–33-ban Bécsben töltötte, 1734-ben pedig a bécsi jezsuita kollégium, 1736-ban a professzusház tagja különböző gazdasági tisztségekben. Ezután rendelték Kassára, ahol hosszú ideig, összesen 22 évig volt nyomdai socius (1754–1756 között a kassai kollégium ökonómusa volt). 1762-től 1765-ig még mindig Kassán tartózkodott, de más tisztséget viselt, 1766–1767-ben pedig már az egri kollégium tagja volt. 1767 után halt meg.[25]

Rain János volt az egyetlen a fenti névsorból, aki mindhárom hazai akadémiai nyomdánál sociusként dolgozott. 1747-ben találkozunk először a nevével a kolozsvári kollégium laikus tagjaként, 1750-ben már a nyomdai prefektus sociusa. Ezután került Kassára (1754–1756), majd 1758–1760-ban Nagyszombatban töltötte be ugyancsak a socius tisztségét. Feltehetően 1761 a halálának éve.[26]

Folger János, mielőtt a jezsuita rendbe lépett, a kassai akadémiai nyomda alkalmazottja volt. Noviciusi éveit 1758–1759-ben Trencsénben töltötte. 1760-ban Nagyszombatba került a nyomdai socius segédjének, majd ő lett a socius. 1762-től egészen 1771-ig Kassán találjuk ugyanebben a tisztségben.[27] A nyomdai számadásokban egyszer szerepelt a neve:

23 *Catalogus*... 1730. 22. has., 1731. 24. has., 1733., 1734. 5. has., 1736. 37. has., 1737. 38. has., 1739., 1740. 37. has.

24 Uo. 1730. 24. has., 1731. 22. has., 1733. 25. has., 1734. 26. has., 1736. 5. has.

25 Uo. 1733. 32. has., 1734. 31. has., 1736. 28. has., 1737–1761. 5. has., 1762–1765. 6. has., 1766–1767. 3. has.

26 Uo. 1747–1748. 7. has., 1750. 8. has., 1754–1756. 6. has., 1758. 30. has., 1759. 31. has. 1760. 30. has.

27 Uo. 1758–1759. 28. has., 1760–1761. 30. has., 1762–1772. 6. has.

1762 "Socius meus misit Ch. Joan. Folger librum de arte Typographica 8 fl. 24 x."[28] A prokurátor tehát egy nyomdászati szakkönyvet küldetett Bécsből Kassára abban az évben, amikor Folger átvette a hivatalát. 1771 után Folger Nagyszombatba került vissza sociusnak. Még a feloszlatás után is az egyetemi nyomdánál maradt, hiszen 1777-ben a Budára költöző egyetemi nyomdai személyzet között sorolták fel, a következő jellemzéssel: gondnok, számvevő, levelező, stb. (tehát nem nyomdász!), 47 éves, nős (nyilván a feloszlatás után nősült meg), gyermektelen, nyelvtudása: német, latin és szlovák.[29]

A rend feloszlatása előtti két évben Pichelmayer József volt a nyomdai socius Kassán. Nagyszombati születésű volt, s a jezsuita rendbe való belépése előtt már dolgozott a nagyszombati egyetemi nyomdában. 1767–1768-ban töltötte próbaéveit Trencsénben, majd 1769–1771 között Kolozsvárott a nyomdai prefektus sociusa lett. Ezt követően rendelték Kassára.[30] A kassai kollégium feloszlatásakor a rendtagokról készült jegyzék 27 évesnek és jó egészségi állapotúnak írta. Annak ellenére, hogy a kollégium tagja volt, fizetséget is kapott munkájáért: ruházkodásra évi 100 Ft-ot, valamint negyedévenként 48 Ft fizetést.[31] A feloszlatás után is a városban maradt nyomdászként, 1774-ben megszerezte a kassai polgárjogot.[32]

A socius személyét meg kell különböztetni attól a nyomdásztól, akinek neve időnként szerepelt a kassai nyomtatványok impresszumában. Ilyen volt

Letavszky Ferenc	(1716–1717)
Hörmann János András	(1721) – 1693–1704, 1715–1717 között nagyszombati nyomtatványokon látható a neve
Frauenheim János Henrik	(1721–1737)
Märcklinger Károly	(1741)[33]

1741 után nem találunk nyomdásznevet a kassai nyomtatványok impresszumában, hanem csak az "akadémiai nyomda" megnevezést. Azt azonban ki kell emelnünk, hogy addig a kassai könyvek egyetlen ismert socius nevét sem tüntették fel, inkább a legtapasztaltabb, legnagyobb szakmai ismeretekkel rendelkező, civil nyomdász neve szerepelhetett a kötetek címlapján.

A kassai nyomdában kb. az 1740-es évekig dolgozhatott két nyomdász a socius mellett. Ismerjük ugyanis Kunics Ferencnek, a kassai kollégium rektorának a tipográfia részére 1741-ben kiállított kötelezvényét: a kollégium pénzszűkében borvásárlás céljára 1.200 Ft-ot kapott a nyomdától, amely összeget a jövőben úgy kíván törleszteni, hogy kettő, vagy három nyomdászlegény megfelelő élelmiszer-ellátásáról gondoskodik.[34] A kollégium állapotáról 1759-ben megfogalmazott információ szerint pedig a kassai kollégium a nyomdai prefektuson és annak sociusán kívül három nyomdászlegényt tart: ez eltér a korábban megszokottól, korábban ugyanis csak kettő látszott szükségesnek.[35] A kassai jezsuita nyomda valóban a 18. század közepén teljesített a legtöbbet, ezért indokolt volt a nyomdászok számának felemelése.

28 Ld. 13. jegyz. 404.fol.
29 *Catalogus...* 1772–1773. 30. has. – Iványi – Gárdonyi 192.p.
30 *Catalogus...*1767–1768. 27. has., 1769–1771. 8. has., 1772–1773. 6. has.
31 E 152 Hiv. jelz. Irreg. 15. t. Tabella.
32 Košice, Mestský Archiv. H III/2 – civ.-2. Neoconcivium 1736–1781. 50.fol.
33 *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató.* Bp. 1972. 141., 249.p.
34 E 152 Hiv. jelz. Reg. Fasc. 16. Nr. 31.
35 Uo. Fasc. 18. Nr. 1. 8.fol.

Úgy tűnik, hogy az 1730-as évek végétől már hiánytalanul ismerjük a kassai nyomdászok személyét: ekkortájt dolgozhatott Frauenheim János Henrik mellett Virág Antal, akit egy 1738-as bírósági akta említett.[36] Märcklinger Károly neve már 1741-ben szerepelt egy kassai nyomtatványon, 1762-ből viszont fennmaradt a kassai városi tanácshoz intézett kérvénye adóelengedés ügyében,[37] tehát több évtizeden át dolgozott Kassán. Märcklinger mellett dolgozhatott Novahovit Jakab, aki 1757-ben, és Hasz (Zajac) Pál, aki 1764-ben kapott városi polgárjogot.[38] Haszt, mint a továbbiakban látni fogjuk, 1769-ben 200 Ft kölcsönt kapott a tipográfiától évi 12 Ft kamatra.

A nyomdászlegények – mint már említettük – nem voltak a jezsuita kollégium tagjai, hanem a városi polgárok közé tartoztak, vagy legalábbis városi lakosként a városi tanács joghatósága alá. A feloszlatás évében havi 12 Ft-ot kaptak, tehát meghatározott összeget, nem úgy, mint Nagyszombatban, ahol a szedési-nyomtatási teljesítmény határozta meg fizetésüket.[39] Az 1760-as évek második felétől a kassai tipográfia már jóval kevesebbet termelt, mint a század közepén, így valószínű, hogy ekkor már ismét két nyomdászlegény dolgozott a műhelyben. Ekkor a socius és a legények évi járandósága összesen 580 Ft lehetett.

A nyomdaszemélyzettel kapcsolatos kiadások nem szerepeltek a kassai nyomda számadásaiban: a kollégiumon belül számolták el, hiszen a kollégium fedezte a nyomdászlegények élelmiszer-ellátását (nem teljes élelmezésről lehetett szó: a nyomdászok a városban lakó, családos emberek voltak), valamint a fizetésüket is. Az 1759-es információ szerint a kollégium évi 600 Ft-ot költött a tipográfiára.[40] Az ezen felüli kiadásokat a nyomda saját bevételeiből, vagy az esetleges kamattörlesztésekből fizethette.

A nyomda alaptőkéje

A nyomda szervezetének, személyzetének rövid bemutatása után rátérünk a tipográfia gazdálkodásának ismertetésére. Ezzel kapcsolatban fontos tisztázandó kérdésnek érezzük a nyomda alaptőkéjének a kérdését, amelyet a felosztáskor készült iratok említenek. Hogy helyesen értelmezzük ezt a problémát, röviden az egész kollégium anyagi helyzetére ki kell térnünk.

A kassai jezsuita kollégiumnak, mint ismert, a következő ingatlanok voltak a birtokában: a mislyei prépostság javai hat faluval, Kassán az ún. királyi ház épülete, amelyet III. Ferdinánd adományozott rendház céljára, a Báthory Zsófia adományából 1671–1681 között megépült jezsuita templom, azonkívül számos föld, szőlő, amelyek legtöbbször végrendeleti úton maradtak a jezsuita atyákra. A mislyei prépostság javai már önmagukban is biztosították az 1650-es években már működő gimnáziumnak és a kollégiumnak a fenntartását, ehhez járult még Kisdy Benedek egri püspök 50.000 Ft-os alapítványa egy létesítendő egyetem céljára (1657). Kisdy vetette meg az egri egyházmegye ugyancsak Kassán felállítandó szemináriumának az alapjait is. Nagyobb összegű alapítvány fűződött még Balassa Zsuzsanna nevéhez (konviktus céljára) és Keczer Sándor és felesége, Sándor Zsófia nevéhez (kánonjogi tanszék felállítására 1712-ben).[41]

36 Virág Antalt, aki nem sokkal korábban Nagyszombatból jött, Glos Ferenc üvegeslegény verekedés során súlyosan megsebesítette. E 152 Hiv. jelz. Irreg. 10.t.

37 E 152 Hiv. jelz. Reg. Fasc. 16. Nr.45.

38 Ld. 40. jegyz. 23., 34.fol.

39 Ld. 31. jegyz. – Iványi – Gárdonyi 188–190.p.

40 Ld. a 35. jegyzetet.

41 A kassai kollégium vagyonáról: Farkas Róbert: *A kassai kath. főgymnasium története 1657–1895.* Kassa, 1895. 87–126.p.

A jezsuita kollégium kiadásait részben birtokai jövedelméből, részben a különböző helyeken letétbe helyezett alapítványi tőke kamataiból fedezte. A különböző adományok révén a kollégium alaptőkéje feloszlatáskor már összesen 155.331 Ft-ot tett ki: ebből az összegből 131.728 Ft 67 1/2 krajcár volt a kollégiumé, 16.802 Ft 1/2 x a templomé és 6.800 Ft pedig a nyomda tőkéje. A kollégiumról 1759-ben írt információ szerint a legnagyobb összeg, a Kisdy-alapítvány Bécsben volt elhelyezve 5%-os kamatra, és az ausztriai provincia prokurátora kezelte. Jelentősebb letéteik voltak azonban Sáros megyénél (24.329 Ft), a szepesi kamaránál (14.445 Ft), Abaúj vármegyénél, ill. Kassa városánál (5–5.000 Ft), valamint különböző magánszemélyeknél 4–6%-os kamatra. A tőke elhelyezése, a kölcsönök folyósítása az évtizedek során természetesen változott: 1773-ban pl. csak 30.000 Ft volt Bécsben elhelyezve és 50.000 Ft a szepesi kamaránál.[42]

A kassai jezsuita nyomda fenntartása céljából nem adományoztak külön alapítványt, ismert viszont azok személye, akik 1715-ben a tipográfia egyszeri vételi összegét fedezték. Gróf Szentiványi László és Szentiványi János ezerforintos adományából vásárolták meg a jezsuiták a volt bártfai nyomda készletét.[43] Szentiványi László a nevezetesebb személy kettőjük közül: az eperjesi vésztörvényszék vádlója volt, röviddel ezután megkapta a grófi címet. Királyi biztos a Rákóczi-birtokok kamarai kezelésbe vételekor (az 1690-es években, II. Rákóczi Ferenc kiskorúsága idején – s a korabeli híresztelések szerint a Rákóczi-kincsek körül sok visszaélés történt). Szentiványi László királyi tanácsos volt, a kassai neoacquistica-bizottság tagja, a szepesi kamara adminisztrátora.[44] Az 1690-es években már igen szoros kapcsolatban állt a kassai jezsuita kollégiummal: összesen 17.000 Ft-ot kölcsönzött tőlük, majd alsebesi birtokát is elzálogosította a kollégiumnak.[45] Szentiványi Jánosról csak annyit tudunk, hogy a Rákóczi-szabadságharc alatt Rákóczi testőreinek ezredese volt, később III. Károlytól katonai érdemeiért bárói rangot kapott.[46]

A nyomda alaptőkéje tehát (az említett 6.800 Ft, az össztőkének mintegy 4%-a) bizonyosan a kollégium jövedelméből képződött, talán már az 1720-as években. Először 1746-ból van tudomásunk arról, hogy kölcsönt vettek fel a "Pater Jesovita Uraimék Typographiátul" Tabódi Gábor és felesége, Melczer Ágnes 1.000 rajnai Ft-ot "bizonyos jószágnak szerzésére", négyéves törlesztési határidőre. Ennek a kölcsönnek 534 Ft-os hátralékát 1754-ben az ungvári jezsuita kollégium vállalta magára Tabódi korábbi jelentős adományai miatt.[47] A kölcsön törlesztése bizonyosan megtörtént, mert 1773-ban már nem szerepelt az adósságok jegyzékén.

A nyomda által kölcsönadott összegek, amelyek még 1773-ban is esedékesek voltak:

1753-ban báró Andrássy Károlynak	500 Ft kölcsön, évi 6%-os kamatra,
1755-ben Eötvös Lászlónak	600 Ft kölcsön, évi 6%-os kamatra,
1764-ben Csáky grófné Berényi Annának	2500 Ft kölcsön, évi 5%-os kamatra,
1766-ban a sárospataki jezsuita rezidenciának	2000 Ft kölcsön, évi 4%-os kamatra,
1766-ban a szatmári jezsuita rezidenciának	1000 Ft kölcsön, évi 4%-os kamatra,
1769-ben Paul Hass kassai polgárnak	200 Ft kölcsön, évi 6%-os kamatra.

42 MOL E 152 Hiv. jelz. Fasc. 18. Nr. 1. Liber Informationum 2.fol. – E 211 Lymbus. 68.fasc. 146.t. A kassai jezsuita kollégium feloszlatása. 57–59.fol.

43 E 152 Hiv. jelz. Irregestrata. 15. t. *Informatio de Collegio Cassoviensi...* 5.p.

44 Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc.* I–III. köt. Bp. 1907–1910. I. köt. 84.p. Nagy Iván: *Magyarország családai...* Pest, 1863. 10. köt. 637.p.

45 E 152 Hiv.jelz. Reg. Fasc. 7. Nr. 7., 11.

46 Nagy Iván i.m. 10. köt. 636.p.

47 E 152 Hiv. jelz. Reg. Fasc. 16. Nr. 36., 32.

A kölcsönök után az évi kamat összesen 323 Ft volt, de ezt csak működésének utolsó néhány évében élvezte a nyomda. Bár a feloszlatáskor a kollégiumról készült információ megjegyezte: a nyomda prefektusa szerint többen néhány éve már nem fizették a kamatokat.[48]

A nyomda alaptőkéje, mint már említettük, feltehetően a kollégium jövedelméből származott, és nem a nyomda saját jövedelméből (bár a tipográfia néha pénzszűkében kisegítette a kollégiumot). A ránk maradt nyomdai számadásokból három évtizeden keresztül megközelítő pontossággal ismerjük a kassai tipográfia könyvforgalmából származó bevételét, éppen ezért kizártnak tartjuk, hogy ilyen nagy kölcsön adható tőke a tipográfia működése folytán keletkezett volna. A nyomda pénzügyeit nem a tevékenysége utáni nyereségből bonyolította le, hanem a neki korábban átadott javakból.

Még egy megjegyzés a kölcsönök kamatainak törlesztéséről: a nyomdára vonatkozó forrásainkban ennek nyomát nem találtuk. Ellenőriztük, hogy a kölcsönfelvétel után az említett személyek, ill. a pataki és szatmári jezsuita rendház rendszeres időközönként esedékes kamattörlesztése szerepel-e a tipográfia bevételei között, de egyszer sem fordult elő. Tehát a nyomda kölcsönügyleteivel, alaptőkéjével kapcsolatos felsorolt adatokat teljes mértékben el kell különítenünk a nyomda gazdálkodásának ismertetésétől, amelynek s rán főleg a nyomdai számadásokra és az azt kiegészítő néhány iratra támaszkodunk.

Mielőtt a nyomda gazdálkodását vizsgálnánk, röviden ismertetjük legfontosabb levéltari forrásunkat, a nyomdai számadásokat.[49] Általában évenként (ritkábban félévenként) készültek, jellemző címük, pl. az 1753. évié: *Rationes Annuae P[atris] Proc[uratoris] Prov[inci]ae Austr[iae] S[ocietatis] J[esu] cum R[everendo] P[atre] Praefecto Typogr[a-phiae] Cassov[iensis] Ejusd[em] Soc[ieta]tis á 1ma Jan[uarii] ad ult[imum] [Decem]bris 1753.* A számadásokat tehát – mint a címből is látható – nem Kassán, hanem Bécsben vezették, a bécsi jezsuita professzusházban élő prokurátor, aki a provincia gazdasági és pénzügyeivel foglalkozott, és mint láttuk, a kassai kollégium alapítványait is kezelte. Két rovatban: Acceptum – Expositum – tüntette fel meglehetősen sommásan a bevételek és kiadások adatait. Részlet az említett számadásból:

Accepta	
P. Super[ior] Nagyban. assignat per Camb. de 14 Oct.	56 fl 5 x
R. P. Rector Jaurin. per lit. de 21 May	15 fl
P. Super. Varadin. per Camb. de 27 Martij	21 fl
...	
Exposita	
...	
Ad Camb. de 25 Julij assignavi Jaurini P. Ant. Kelemen	36 fl 45 x
Ad aliam de 25 Julij n[ume]ravi D. Ferd. Kerndtler pro P. Mich. Göttner	12 fl 36 x
Misi Opera omnia Sandini compacta	4 fl 8
...	

A számadáson a prokurátor közölte tehát a bevétel rovatnál a kassai tipográfia részére utalványozó nevét, vagy tisztségét, a pénzutalvány (cambialem) dátumát, néha azt is, hogy miért fizettek (pro libris venditis, stb.), vagy kinek a nevében, végül pedig a fizetett összeget (rajnai forintban). A kiadások rovatnál a prokurátor feltüntette, hogy kinek a részére utalt át, vagy fizetett készpénzben a Kassára szállított könyvekért, különböző anyagokért, az átutalás dátumát és a kifizetett összegeket. A 18. század közepe óta már a postaköltség és a prokurátor részére az ajándék, az "officium xenium" is szerepelt a rovatok kö-

48 E 211 Hiv. jelz. 59. fol. – E 152 Hiv. jelz. Irreg. 15.t. Informatio 7.p.
49 E 152 Hiv. jelz. Reg. Fasc. 16. Nr. 23. 387–416.fol.

zött. Az accepta és exposita összegének egybevetésével alakult ki a tipográfia éves (féléves) aktívuma, vagy passzívuma, amelyet a következő évre (félévre) mindig továbbvittek. A "ratiot" aláírásával látta el a prokurátor: 1749-ig Michael Bliemel, 1751-től Josef Hämerl, az utolsó évben pedig Hämerl segédje, Ferdinand Appl.[50]

A kassai nyomdai számadások a következő évekből maradtak fenn:

1744	
1745 —	félévenként
1746 —	1749
	1750, 1751 hiányzik (Biztosan volt, mert az 1749-es aktívum 149 Ft 3 x 2 den, az 1752-esnél viszont csak 68 Ft 39 x 2 den aktívummal kezdték az évet.)
1752 —	1756
	1757, 1758 hiányzik
1759 —	1762
1763.	július – december (1. félév nem volt, mint azt az 1762. évi aktívum, 131 Ft 19 x 2 den átvitele mutatja)
1764 —	1767
1768	félévenként
1769	1. félév
	1769 2. félév, 1770, 1771 1. félév hiányzik
1771	2. félév
1772	félévenként
1773	1. félév

A számadásokat tehát 1767-ig általában évente egyszer küldték meg Kassára, 1768-tól viszont félévenként. Az 1773-as feloszlatáskor a kassai kollégium fontos okiratainak jegyzékén szerepeltek a prokurátornak a számadásai is.[51]

A nyomda kiadásai. Anyagi jellegűek

A számadások összeállítása előtti időből, 1727–1731-ből fennmaradt egy rövid jegyzék, *Complanatio facta inter Collegium et Typographiam* címmel, amely a tipográfia kiadásait általában jellemzi.[52] A kollégium ugyanis 1726-tól 300 Ft-tal tartozott a nyomdának (valószínűleg a nyomdától felvett pénzkölcsönről lehetett szó), és ennek fejében a nyomda kiadásainak megfizetésére kötelezte magát. A jegyzék szerint 1727-ben a provincia prokurátora egy edény 200 font súlyú festéket (26 Ft) és 59 db szedőfát (7 Ft 52 x) küldött Bécsből Kassára, 1731-ben ismét festéket és papírt, összesen 32 Ft-ért. A négy rizsma írópapír ára, amelyet a kollégium prokurátora adott a nyomdának, 6 Ft 48 x volt, az 1730 decemberében Bécsből kapott "török papír" ára 4 Ft 50 x. A socius 1727-ben új nyári ruhát kapott 8 Ft-ért, szobájának fűtése pedig évente tíz forintba került.

50 Lackner szerint Hämerl 1744–1752 között a prokurátor segédje volt, 1753-tól 1773-ig prokurátor. Franz Lackner: *Die Jesuitenprofessoren an der philosophischen Fakultät der Wiener Universität (1712–1773)*. Wien, 1976. 197.p.

51 E 211 Hiv. jelz. 63.fol.

52 E 152 Hiv. jelz. Irreg. 10.t.

A kassai betűkészlettel kapcsolatos a többi kiadás, amelyet a pontos értelmezés érdekében hiánytalanul közlünk:

	fl x
1727	
"Item solvit Viennae Abrahamo Kugler Literos typicas	10
1728	
"Collegium solvit vecturam typi 50 lb. Vienna huc	1,45
P. Procur. Provinciae solvit Viennae portorin. typi e suburbio in Urbem	34
Idem solvit vecturam typi lb. 160 Posonis Viennam	1,42
...	
Collegium solvit vectura typi lb. 215 Vienna huc	7,26
...	
1729	
...	
Portorium typi lb. 11 Vienna huc	23
P. Procur. Provinciae Kuglero Viennae dedit pro 13 lb. mittl. defect antiqua	4,–7
Idem eidem dedit pro 20 lb. petit defect	11,–7
–	
In Februario anni 1731 p. Exol. typi Viennae	24,–
...	

Az 1728-ban Kassára szállított 50 font betűtípus ára feltehetően az előző évben kifizetett 10 Ft; az 1729-ben beszerzett 13 font hiányos mittel antikvának és 20 font petitnek az árába valószínűleg beleértendő a szállítási költség is; azonban az 1728-ban felsorolt 160 + 215 font és az 1729-es 11 font súlyú betűtípusnak csak a szállítási költsége szerepelt a jegyzékben, a betűk ára nem (talán a kollégium számadásaiban szerepelt?). Három betűtípusnál egyértelműen fel van tüntetve Abraham Kugler neve, tehát az 1720-as években az új betűtípusok jelentős részét Abraham Kugler bécsi betűöntőnél vásárolták. Ekkortájt négy betűöntő működött Bécsben: Pangratz Lobinger, Abraham Kugler, Ignaz Zapf és Johann Samuel Grohmann; Kugler már túl volt a hetvenedik évén, s nem a legjobb minőségű munkát végezhette, hiányos típusokat is eladott.[53]

1728-ban az egyik betűszállítmányt, amely súlyából (160 font) ítélve öntött betű lehetett, és nem matrica, Pozsonyból küldték Bécsbe, majd onnan Kassára. A pozsonyi típusok kérdését eddigi ismereteink alapján nem tudjuk kielégítően értelmezni. Pozsonyban ekkor Royer János Pál tartott fenn nyomdát (1718–1736), aki állítólag betűit több esetben a nagyszombati egyetemi nyomdától vásárolta.[54] Talán pozsonyi közvetítéssel Nagyszombatból szállítottak betűket Bécsbe? (De akkor a számadás miért nem tüntette fel a nagyszombati kollégiumot?) Vagy talán Royer (vagy egy munkatársa) értett a betűöntéshez is? Esetleg mégis matricák, mégpedig külföldi matricák kerültek Pozsonyba, majd onnan betűöntés céljából Bécsbe, mint ahogy a számadások tanúsága szerint később, 1754–1755-ben történt?

53 Anton Mayer: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882.* Wien 1887. Bd. 2. 74.p.

54 Fitz József: *Eingewanderte deutsche Buchdrucker in Ungarn im 18. Jahrhundert.* = *Gutenberg Jahrbuch* 1934. 208–217.p.

Az 1744-től 1773-ig a prokurátor által vezetett nyomdai számadásokban több alkalommal szerepelnek a kassai nyomda részére vásárolt matricák és rézmetszetek. Matricákról, öntött betűk és körzetek vásárlásáról csak 1752–1763 között olvashatunk, tehát a tipográfia második felújítása idején, mégpedig a következőket:

1752
"De duobus cistis cum Matricibus Norimbergae submissit solvi expensos 2nda Specif. 52,–5
Ad Camb. D. Pfeiffer Norimberg. Typi fusoris de 24 Julij numeravi Do Heyringer 209,–
...
1754
Item expensus in Vecturam, telonia et naulum usque Posonium de Cistula typo Norimberga misso 7,–5
...
1755
Solvi pro Vectura p. Posonio usque Viennam de matricibus ad D. Trattner missit 1,42
...
1756
Solvi de Cista cum matricibus pro naulo usque Posonium –45
...
Ad Camb. de 14 Julij numeravi Do Thomae Trattner Typographo pro submissis matricibus 140,13, 2
...
1759
Ad lit. Ch. Jager de 21 Martij numeravi Haeredibus Dni Rösler pro Do Sertz Norimberg Questoris in Solutionem Matricum á D. Schmidtel inde missarum vi ap. de 26. Martij 1759. 120,–
Ad alias Ejusdem de 11 Aprilis erga Camb. D. Udolrici Pfeiffer Norimberg. Typi fusoris dedi 27 Aprilis D. Georg Pauer Bibliopolae Norimberg. pro Solutione Matricum et Rain adhic missarum 39,38
...
1762
Extractus de 22 Decembris Solvi Do Trattner pro fusis rosis, quem submissi 51,36
Ejusdem Factori Ant. Makacz laborem hunc acceleranti pro honoratio dedi 2,–
...
1763
Solvi 24 Aprilis factori D. Trattner pro allato rosarum fusarum Supplemento 1,15
...
Solvi 11 Jan. portorium de Cistula cum Rosulis usque Vestinum missa per 1,15

Iványi Béla és Gárdonyi Albert a következőket írta a kassai akadémia nyomdájáról: "... A Royer-nyomda, könyveinek bizonysága szerint a nagyszombati (tipográfia) betűöntőjének állandó megrendelője lett, aminthogy az ott készült könyvek alapján ítélve, a bártfai nyomda megvásárlásával a XVIII. század elején keletkezett kassai jezsuita nyomdát a század derekán, más kisebb nyomdákhoz hasonlóan, szintén Nagyszombat látta el betűanyaggal és könyvdíszekkel.[55] Az 1757–1758. évi számadások hiányoznak, de a megmaradtak viszont azt mutatják, hogy a kassai akadémiai nyomdát a 18. század közepén nem Nagyszombatból származó betűkkel újították fel. A legnagyobb szállító a nürnbergi Udalrich Pfeiffer betűmetsző és betűöntő volt: matricái a szállítási költséggel, vámmal együtt összesen 309 Ft 30 x-ba kerültek; az ugyancsak nürnbergi Rössler-örökösöktől pedig 120 Ft értékű matricát kapott a tipográfia. A matricákat 1755-ben Bécsbe küldték tovább, Trattner János Tamás udvari nyomdászhoz kiöntés céljából (Az 1759-ben említett

55 Iványi – Gárdonyi 76.p.

összeg, 39 Ft 38 x is még 1755 körüli szállításra utal, mert akkor volt Rain a socius.) A Trattner által kiöntött kész betűk talán akkor kerültek Kassára, amely évekből nem maradtak fenn a számadások. Saját matricáival viszont 1756-ban szerepel (140 Ft 13 x 2 d értékűvel), az öntött körzetekkel pedig 1762–1763-ban (52 Ft 51 x). Anton Magatsch Trattner betűöntödéjének faktora volt, a kor elismert betűmetszője.[56]

Trattnert több más magyarországi nyomda szállítójaként ismerjük (a pesti Eitzenberger, a budai Landerer), noha munkája nem aratott egyértelmű elismerést; legalábbis a bécsi nyomdászok panaszkodtak, hogy Trattner saját magának jó betűket készít, az eladásra készültek azonban rossz minőségűek és drágák. A kassai kollégium tipográfiájának felújítása érdekében tehát inkább a provincia központjában élő prokurátor segítségét vette igénybe, nem pedig a nagyszombati kollégiumét, pedig a nagyszombati nyomda 1737 óta már saját betűöntödével is rendelkezett. A kassai jezsuiták iratanyagában fennmaradt a helytartótanácsnak egy 1761-ből származó leirata, amely Trattner betűöntő privilégiumára hívta fel a figyelmet.[57]

Amikor a kassai kollégium Trattnertől nem kész betűket, hanem matricákat vásárolt, akkor sem a nagyszombati kollégiumhoz fordult: forrásaink alapján feltételezhetjük, hogy ezeket a matricákat 1756 után Kassán öntötték ki. (Feltehetően több matrica lehetett még, a kassai új betűk mennyiségét ismerve.) A kassai tipográfia 1762. október 13-án száz forintot fizetett a nagybányai jezsuita rezidenciának a tőlük vásárolt ólomért.[58] A kassai lakosok 1766-os összeírása pedig említett egy Richter József nevű betűöntőt.[59] Valószínű, hogy már korábban is a városban élt, és tevékenyen közreműködött a nyomda felújításában (ennek 2. szakaszában, hiszen a korábban vásárolt matricákat Trattner öntötte ki). Richter neve nem ismeretlen, a nagyszombati egyetemi nyomda munkatársaként tartjuk számon: 1777-ben, amikor a Budára távozó egyetemi nyomdai személyzet között sorolták fel, a következő jellemzést írták róla: betűöntő és betűmetsző, háztulajdonos, 63 éves, nős, öt gyermeke van, nyelvtudása: német, szlovák, latin, magyar.[60]

Amikor Richter már Nagyszombatban élt, a kassai jezsuiták Pozsonyból rendeltek kész betűket. A feloszlatáskor még ki nem egyenlített számlák között ugyanis ott szerepelt Garttinger Mihály pozsonyi betűöntő számlája. Garttinger a kassai nyomda számára 6 mázsa 31 font garmond antikva típust készített, amelynek értéke összesen 274 Ft 44 x volt, mázsánként tehát 44 Ft.[61] Garttinger neve eddig a szakirodalomból nem volt ismert.

A nyomdai számadásokban nemcsak matricák, betűk, körzetek fordulnak elő, hanem rézmetszetek is. 1745-ben a prokurátor 73 Ft 25 x-t fizetett Georg Christoph Kilian augsburgi rézmetszőnek, 1754-ben és 1755-ben szintén neki négy alkalommal, összesen 348 Ft 3 x-t. Ezek a metszetek az egyes kassai nyomtatványokhoz készült térképek, illusztrációk lehettek. Augsburgban ebben az időben számos rézmetsző működött, aki rézmetszeteinek kiadója is volt; köztük a legismertebb a Kilián-család, amely a 16–18. században, nyolc generáción keresztül művelte ezt a művészetet.[62] Kassára is ilyen kész rézmetszetlevonatok juthattak el, és nem maguk a lemezek, mert ez utóbbiaknak nincs nyomuk forrásainkban.

56 Mayer i.m. Bd. 2. 74–76.p.
57 Uo. 74–76.p. – Iványi–Gárdonyi 183.p. – E 152 Hiv. jelz. Reg. Fasc. 2. Nr. 6.
58 Ld. 13. jegyz. 404.fol.
59 Košice, Mestský Archiv jelzet nélkül: *Conscriptio incolarum contribuentium regiae ac lib. civ. Cassoviensi et suburbanorum pro anno 1766.* 12.fol.
60 Iványi – Gárdonyi 192.p.
61 E 211 Hiv. jelz. 129–132.fol.
62 Ld. 13. jegyz. 387., 398., 399., 403.fol. – Ulrich Thieme-Felich Becker: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart.* Leipzig, 1907–1950. Bd. 1–37. Bd. 20. 293–294.p.

Szentképek sok példányának viszont igen: 1761-ben például a prokurátor 500 db Szent Ignác-képet küldött Kassára: valószínűleg kisméretűeket, mert áruk összesen 3 Ft 24 x volt. A kassai kollégium feloszlatásakor a szentképekről külön jegyzék készült. Ezek szerint Johann Daniel Herz augsburgi rézmetsző nagyszámban küldött metszeteket Kassára: mintegy 5000 db-ot, kb. 1.400 Ft értékben, valamint a szintén augsburgi rézmetsző, Elias Christoph Heiss 130 db-ot, 83 Ft értékben.[63] Ezek a sokpéldányos szentképek már nem a kassai nyomtatványok illusztrálása céljából készültek, hanem feltehetően a különböző katolikus ifjúsági egyesületek, sodalitások számára, valamint ünnepélyes alkalmakon való szétosztás céljából.

Könyvbeszerzések

Tekintettel arra, hogy a tipográfia és a könyvtár kezelése, pénzügyi adminisztrációja nem vált el mindig egymástól, mint azt a nyomdai számadások is bizonyítják, a nyomda kiadásai között a könyvek vásárlására fordított összegeket is meg kell említenünk. Ismert, hogy a kassai kollégium egy évszázad alatt kb. ötezer kötetes könyvtárat gyűjtött össze.[64] Az állomány gyarapodásáról külön naplót vezettek. A nyomdai számadásokban azok a könyvek szerepeltek, amelyek beszerzését a provincia prokurátora közvetítette: vagy cím szerint fordultak elő, vagy pedig azt tüntette fel a számadás, hogy a prokurátor mely személyeknek milyen összegeket fizetett ki könyvekért.

A számadások a következő műveket említették szerző, vagy cím szerint:

Missale 23 db, à 2 Ft 24 x — 1745, 1747, 1748, 1755
(1748-ban darabszám nélkül: "Misi 7. Martij cistam cum Breviarijs Missalibus... 144 Ft 44 x.)

Breviarium 6 db – 8° 4 Ft, 4° 11 Ft, 4° négy részbe kötve 18 Ft 34 x. — 1746, 1747, 1748

Propria Hungariae 13 db, ára különböző, 7 x, 15 x és 24 x. — 1745, 1747

Propria SS. Suecia 1 db 24 x — 1747

Martyrologium Rom. Lat. 1 db 1 Ft 40 x — **1754**

Novum testamentum Graeco-Lat. — **1756**
(Plinius *Epistoláival* együtt 2 Ft 30 x.)

Concionum Güntheri, Speculum Amoris et doloris 1 Ft 45 x — **1747**

Concionum P. Klaus 2 db 8,30, ill. 4,36 — 1747, 1748

Concionum P. Tanzenberg — 1761
(4 db "Terris P. Grill" és Tanzenberg beszédei együtt 8 Ft.) — **1761**
Evangel. P. Reichart 4 db
(Patikai anyagokkal együtt 18 Ft)

Pichler: *Compendium controv.* 2 Ft 27 x — **1748**

Opera omnia Sandini kötve 4 Ft 8 x — **1753**

Tota historia P. Prager 14 Ft — **1767**

Phraseol. P. Wagner 3 db kötve à 1 Ft 54 x — **1748**

Lexicon Hebraicum P. Haslbauer 6 Ft 45 x — **1755**

P. Khell et P. Zanchi Physica 9 Ft 30 x — **1753**

Tractatus Doctoris Haen 2 db à 2 Ft 17 1/2 x — 1762[65]

63 E 211 Hiv. jelz. 33.fol. – Thieme – Becker: i.m. Bd. 16. 317–318, 567–568.p. – továbbá ld. 13. jegyzet, 403.fol.

64 A kollégium könyvtárának nagyságáról Prileszky János kassai rektor írt a legmegbízhatóbban egy 1771-es információban, ld. Meszlényi i.m. 33.p. A könyvtárról a legalaposabb tanulmány: Michael Potemra: *Dejiny Univerzitnej knižnice v Košiciach. = Z minulosti knihy na Slovensku. Knihovedny sbornik.* Martin, 1959. 173–210.p.

65 Ld. 13. jegyz. 391–409.fol.

A felsorolt címek többsége külföldi kiadás, magyarországi legfeljebb Wagner *Universae Phraseologiae Latinae...* c. műve lehet. A leggyakrabban említett könyv a felsoroltakon kívül a *Catalogus Provinciae,* vagyis az ausztriai jezsuita provincia katalógusa, amely 1730-tól jelent meg évente nyomtatásban *Catalogus personarum et officium Societatis Jesu Provinciae Austriae anno...* címmel. A provincia prokurátora 1759-ben 8 db katalógust küldött Kassára, 1760-ban 2 db-ot, 1763-ban ismét 8-at, 1768-ban és 1769-ben 6–6 db-ot, 1772-ben tizet, és a feloszlatás évében összesen 24 db-ot; ára kötetlenül egységesen tíz krajcár volt. 1752-től 1756-ig járatott a kassai jezsuita kollégium egy latin nyelvű kölni újságot. Ez az újság valószínűleg a 18. században a Hilden-, majd a Schauberg, ill. a Wilms-nyomda által kiadott *Lateinische Zeitungen* (1761-től *Lateinische Couranten*) lehetett. A keddenként és péntekenként negyedrét formátumban megjelenő újság egy évfolyama összesen 9 Ft-ba került.[66]

A számadásokban kisebb tételben szereplő könyveket (a cím szerint feltüntetetteket, de a többit is), vagy a prokurátor küldette Bécsből Kassára, vagy más "alkalmi" könyvvásárlók, akiknek a prokurátor megtérítette a vételárat. Pater Franz Göggernek például, aki Erzsébet császárné gyóntatója volt és a professzusházban élt, a prokurátor 1744-ben 19 Ft 12 x-t utalt át, 1745. október 10-én 7 *missaléért* 16 Ft 48 x-t, 7 *Propria Hungariae*-ért 49 x-t, 1746-ban három kötet 8° *breviáriumért* 12 Ft-ot, egy kötet 4° *breviáriumért* 11 Ft-ot. Pater Vencel Balaus, a jezsuiták cseh provinciájából Pater Johann Bleiweisen, a cseh provincia udvari ágensén keresztül 1746-ban 86 Ft 42 x értékű könyvet küldött a kassai kollégiumnak. Bleiweis 1756-ban a jászói prépostnak 125 Ft 15 x értékű szállítmányt küldött, amelyet feltehetően a kassai kollégium közvetített, hiszen a kassai számadásokban szerepelt. A bécsi professzusházban élő jezsuiták közül, akik Kassára könyvet küldtek, megemlíthetjük még Pater Franz Xaver Pauert is: a prokurátor 1756-ban 6 Ft 10 x-t fizetett neki.[67]

Több alkalommal segédkeztek a könyvvásárlásban a bécsi Pázmáneum növendékei is, legalábbis az 1740-es, 1750-es években, amíg a papnevelő intézet jezsuita vezetés alatt állt (1761-ig). Öt nevet említenek a számadások, összesen 12 alkalommal, mégpedig a következőket:

Szerdahelyi Ferenc, a bécsi jezsuita kollégium 3–4. éves teológus hallgatója, a Pázmáneumban a filozófiahallgatók prefektusa	
1745. szept. 5.	43 Ft 11x
1746. febr. 6.	23,–
1746. ápr. 2.	2 Ft 45 x
1747. ápr. 9.	1 Ft 59 x
Kendrai Gábor, a bécsi kollégiumban 3–4. éves teológus	
1752. máj. 17.	9 Ft
1752. aug. 4.	6 Ft 15 x
1753. jan. 12.	15 Ft
Szerdahelyi József, a bécsi kollégium 3. éves teológus hallgatója	
1756. nov. 23. (pro libris P. Kaprinai submissis)	16 Ft 10 x
Piestyanszki János, a bécsi kollégium 4. éves teológus hallgatója, a Pázmáneum teológusainak prefektusa	
1754. okt. 25.	5 Ft 45 x
1755. ápr. 11.	18 Ft 16 x
1755. jún. 6. (pro 2 Missalibus)	14 Ft

66 Uo. 396–416.fol. – Wolfgang Reuter: *Zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Buchdruckgewerbes im Rheinland bis 1800 = Archiv für Geschichte des Buchwesens* Bd. I. Frankfurt/Main, 1958. 642–736. hasáb. – 661. has.

67 Bleiweisről: Franz Martin Pelzel: *Boehmische, maehrische und schlesische Gelehrte und Schriftsteller aus dem Orden der Jesuiten von Anfang der Gesellschaft bis auf gegenwaertige Zeit.* Prag, 1786. 204–205.p.

Kussányi András, a bécsi kollégium 2. éves teológusa, a Pázmáneum filozófusainak prefektusa
1755. nov. 28. 24 Ft 40 x

Szerepelt még a számadásokban Geiger Mátyás, a bécsi jezsuita kollégium matematikahallgatója 1746-ban 4 Ft-tal, azonkívül a provincia prokurátora grazi teológus hallgatónak is utalt át könyvvásárlásért pénzt: Molnár Jánosnak 1759. június 8-án a Kaprinai Istvánnak küldött könyvekért 12 Ft 15 x-t. Kaprinai ekkor az egyháztörténet professzora volt Kassán.[68]

A legnagyobb értékű külföldi könyvszállítások azonban egy bizonyos Schwarzenberger nevéhez fűződnek: feltehetően bécsi könyvkereskedő volt. 1744–1746 között nagyobb tételben szállított könyveket Kassára, 1744. 1. félévben Pater Göggerrel együtt 79 Ft 53 x-ért, 1744. 2. félévben 32 Ft 25 x-ért, 1745. március 14-én 36 Ft 43 x-ért, október 10-én 63 Ft 15 x-ért és 1746. április 2-án 300 Ft összegért. Valószínűleg bécsi volt Höcksteiner is, akivel 1747–1749 között állt kapcsolatban a kassai nyomda, ill. képviseletében a provincia prokurátora: 1747. máj. 11-én 46 Ft 18 x-t, 1748. február 11-én 76 Ft 46 x-t és 1749. április 17-én 76 Ft 21 x-t fizetett neki.

A Magyarországon kívüli könyvvásárlások zömmel Bécshez kötődnek, de előfordul Graz, Prága, valamint az 1750-es években Róma is. 1752-ben a prokurátor 10 Ft-ot utalt át a jezsuita Kéri Bálintnak, aki 1749-től Rómában a Szent Péter templom magyar gyóntatója volt, 1755–1756-ban utódjának, Muesser Kristófnak három alkalommal összesen 44 Ft 50 x-t, majd 1759-ben 4 Ft 10 x-t Puchberger Mártonnak, aki 1758-tól töltötte be a gyóntatói tisztséget. Közülük Muesser Kristóf és Puchberger Márton tanított korábban Kassán: Muesser 1733–1738 között retorikát és poétikát, valamint az énekkart is vezette. Irodalomtörténeti vonatkozású művei ismertek. Puchberger Márton pedig 1753-tól természettant adott elő Kassán.[69] Ismert, hogy a jezsuita rend feloszlatásakor a római gyóntatói kollégiumnak már kb. 8000 kötetes könyvtára volt, amelyben számos magyar vonatkozású könyv is helyet kapott, sőt, egy magyar nyelvű is: Illei János jezsuita iskoladrámái *Salamon, Ptolemaeus és Titus. Három szomorújáték...* címmel (Kassa, 1767.).[70]

Egyoldalú kép alakulna ki azonban, ha csak (az egyébként túlsúlyban lévő) külföldi könyvbeszerzéseket említenénk, s nem ismertetnénk röviden a számadásoknak a magyarországi jezsuita kollégiumokkal kapcsolatos adatait. A következő kollégiumok szerepelnek a kiadás rovatban: Nagyszombat, Győr, Szakolca, Pozsony, Buda, valamint a nagyszebeni és gyulafehérvári jezsuita rezidencia. A számadásokban olvasható ezzel kapcsolatos összegek tulajdonképpen nem nagyok:

Nagyszombat	1745. márc. 7.	59 Ft 20 x
	1746. júl. 23.	25 Ft 17 x
	1747. jún. 24.	6 Ft 28 1/2 x
	1755. febr. 19.	12 Ft 30 x
	1756. aug. 25.	322 Ft 30 x
Győr	1756. ápr. 10.	11 Ft
	1756. jún. 5.	78 Ft 12 x
Szakolca	1754. okt. 25.	25 Ft 12 x
	1755. dec. 10.	12 Ft 12 x
Nagyszeben	1756. aug. 17.	30 Ft
Pozsony	1746. máj. 25.	4 Ft 12 x
	1747. ápr. 14.	4 Ft 12 x
	1748. febr. 1.	4 Ft 12 x
Gyulafehérvár	1756. márc. 3.	8 Ft 52 x
Buda	1756. jan. 28.	5 Ft

68 Szinnyei i.m. 5/980–983. has.
69 Uo. 9/372. has., 11/202–203. has.
70 Monay i.m. 143., 145., 154.p.

A kisebb összegek azt mutatják, hogy a vásárlások menyiségben nem lehettek jelentősek: a kassai kollégium az 1740-es években csak Nagyszombatból, ill. Pozsonyból kapott olyan könyveket, amelyeknél egyszerűbb volt a kiadói készletből rendelni, mint Kassán újra kinyomtatni. Győr, Nagyszeben, Pozsony, Buda esetében a jezsuiták közvetítéséről lehetett szó (ezekben a városokban nem jezsuita kezelésben, de működtek tipográfiák), csakúgy, mint Szakolca és Gyulafehérvár esetében, amely ekkor nem volt nyomdaváros.

Magyarországi kollégiumoktól a kassai jezsuiták 1756-ban vásárolták a legtöbb könyvet: Nagyszombatból háromszor annyit, mint korábban, Győrből, Szakolcáról, Nagyszebenből, Budáról, Gyulafehérvárról pedig csak 1754–1756 között szereztek be könyveket. Ez az időbeli egybeesés nem lehetett véletlen: feltehetően a jezsuita egyetemek ekkor végrehajtott reformjával függött össze. Ismert, hogy a Ratio sudiorum (1599) óta változatlan jezsuita oktatási rendszert, az orvosi, majd a teológiai-filozófiai karok oktatási rendjét Mária Terézia Gerhard van Swieten befolyására megreformálta (1749, 1752). Az állami beavatkozás nemcsak az egyes tárgyak felosztására, hanem a tanítási metodika kérdésére is kiterjedt. A filozófia oktatásánál pl. nemcsak Aristotelest kellett oktatni, hanem a filozófia egész rendszerét a legújabb irányzatokkal együtt. A tanár köteles volt minden tárgyában nyomtatott tankönyvet használni, vagy ha nem volt, saját előadásait megjelentetni. A teológia előadóinak is államilag jóváhagyott tankönyvekből kellett tanítaniuk. Az egyetemek oktatási reformját Magyarországon az 1754/1755. tanévben vezették be.[71]

A reform egyes előírásainak végrehajtásával függhetett össze, hogy 1754–1756 között a kassai kollégium nagyobb mennyiségű könyvet, az oktatásban máshol már alkalmazott és bevált műveket rendelt más magyarországi kollégiumoktól, elsősorban természetesen a nagyszombati kollégiumtól. E vásárlásoknál tehát nem elsősorban a könyvtár, hanem az oktatás céljaira nagyobb példányszámban beszerzett tankönyvekről lehetett szó. A kassai kollégium feloszlatásakor készült jegyzék a nagyszombati, még ki nem fizetett könyvekről is erre utal: Horváth János *Institutiones logicae* c. tankönyvének pl. 42 példánya került Nagyszombatból Kassára. Ára egyenként 1 Ft 6 x volt, de a kifizetendő összegből 10% rabatot levontak.[72]

A kassai nyomda bevételei

A nyomda kiadásainak egy részét nem tüntették fel a számadások, azok a bevételek azonban, amelyek az egyes jezsuita rendházaknak megküldött kassai nyomtatványok után folytak be, szükségszerűen mind szerepelnek a számadásokban. A magyarországi rendházak egymás közti pénzátutalásait az ausztriai provincia prokurátora rögzítette, így a kassai nyomdai számadások esetében azt, hogy melyik magyarországi kollégium utalt át a kassai kollégiumnak egy bizonyos összeget. Néhány esetben a prokurátor megemlítette a küldött, ill. eladott könyveket is: 1754. augusztus 31-én a magyar kancellária díjszabási hivatala (officium taxoratum) fizetett a küldött könyvekért 9 Ft 31 x-t, 1760. december 30-án a komáromi házfőnök 7 Ft-ot, a pécsi püspök 1762. október 11-én 36 Ft 40 x-t, a kolozsvári kollégium rektora a Szeredai András, gyulafehérvári kanonoknak küldött könyvekért 17 Ft 24 x-t, végül August Bernardi, bécsi könyvkereskedő fizetett 1767. dec. 28-án az eladott könyvek után készpénzben 18 Ft 26 x-t. Joggal feltételezhetjük, hogy a számadásokban feltüntetett bevétel a legtöbb esetben könyvek kifizetéséből adódott. Kivétel természetesen akad: a nagybányai házfőnök pl. 1760. december 31-én 24 Ft 18 x-t fizetett a kassai kollégiumnak a küldött gabonáért.

71 Kassával kapcsolatban ld. erről Meszlényi i.m. 27–30.p.
72 E 211 Hiv. jelz. 30.fol.

A kassai akadémiai nyomdát elsősorban a közép- és magasabb fokú oktatás igényei hívták életre a 18. század elején. Mivel a kollégium és a tipográfia kölcsönösen elszámoltak egymással, a nyomdai számadásokban annak is maradt nyoma, hogy maga a kassai kollégium milyen értékű könyvet vett át a tipográfiától. 1744–1773 között mindössze három alkalommal: 1744-ben Kunics Ferenc rektor 79 Ft 53 x-t fizetett a tipográfiának, a következő évben Dobner István rektor 23 Ft 12 x-t, Borsos Mihály, a kollégium prokurátora pedig 1752-ben 261 Ft 5 x-t. A kassai nemesi konviktus viszont – feltehetően az ott folyó oktatás céljára – az 1740-es és 1750-es években mintegy másfélszer annyi értékű könyvet vásárolt, mint a kollégium: Litkey Ferdinánd régens 1748-ban 250 Ft-ot, Preindl Márton vicerégens 1754-ben és 1756-ban száz, ill. kétszáz forintot fizetett a tipográfiának.

A Kassán nyomtatott könyveknek érdekes módon mégsem a kassai kollégium, ill. oktatási intézményei voltak a legnagyobb vásárlóik, hanem más magyarországi és erdélyi jezsuita rendházak, összességében, de néhány rendház önmagában is. A nagybányai és kolozsvári kollégium e tekintetben megelőzte Kassát, a nagyváradi kollégium vásárlásai pedig értékben kb. a kassai nemesi konviktus vásárlásaival vethetők össze. Ha földrajzi egységenként kíséreljük meg összefoglalni az egyes jezsuita rendházakból származó bevételeket, a következő adatokat kapjuk:

Nagybánya	1744–67	25 alk.	2053 Ft 59 x	3.410 Ft 46 x
Felsőbánya	1744–61	2 alk.	59 Ft 42 x	
Kolozsvár	1746–66	7 alk.	965 Ft 19 x	
Gyulafehérvár	1745–68	3 alk.	173 Ft 16 x	
Nagyszeben	1754–55	3 alk.	158 Ft 30 x	
Nagyvárad	1745–61	7 alk.	387 Ft 46 x 2 d	
Ungvár	1763–64	2 alk.	160 Ft	937 Ft 27 x 4 d
Liptószentmiklós	1745–66	6 alk.	387 Ft 46 x 2 d	
Komárom	1745–60	4 alk.	161 Ft 23 x	
Győr	1753	2 alk.	51 Ft 45 x	
Nagyszombat	1744–72	5 alk.	153 Ft 3 x 2	
Pozsony	1746–48	3 alk.	12 Ft 36 x	
Sopron	1760	1 alk.	8 Ft 24 x	
Kőszeg	1762	1 alk.	2 Ft 30 x	
Pécs	1744–62	3 alk.	130 Ft	167 Ft 48 x
Pétervárad	1746	1 alk.	25 Ft 12 x	
Pozsega	1756	1 alk.	12 Ft 36 x	

A vásárlások számából ítélve, rendszeres kapcsolatról tulajdonképpen csak Nagybánya, Kolozsvár, Nagyvárad és Liptószentmiklós esetében beszélhetünk. Közülük egyedül Liptószentmiklós volt misszió, amely nem rendelkezett oktatási intézménnyel, a többi rendházhoz gimnázium, ill. akadémia, konviktus csatlakozott. A nyomda bevételeinek mintegy 3/4 részét az erdélyi kollégiumokból, rezidenciákból, ill az Erdélyhez közel fekvő nagyváradi kollégiumból érkező átutalások tették ki. Különösen érdekes Kolozsvár ebből a szempontból. Annak ellenére, hogy a kollégium rendelkezett saját nyomdával, nagy mennyiségben rendelt Kassáról könyveket (nagyobb értékben, mint Kassa Nagyszombattól), Kassa tehát a könyvbeszerzés egyik centruma lehetett a kolozsvári kollégium számára. Ez a kapcsolat egyoldalúnak tűnik: a számadásokban semmi nyoma annak, hogy Kolozsvárról Kassára szállítottak volna könyveket. A kolozsvári akadémia 1756-ban vásárolt a legnagyobb értékben könyveket; ami nyilvánvalóan a filozófiai-stúdiumok megreformálásával, valamint a kolozsvári akadémia ekkor történt nagyarányú fejlesztésével függött össze.[73]

A nagybányai kollégium esetében az a benyomásunk, hogy a több, mint 2.000 Ft-os vásárlási összeg jelentős részét nem könyvekért adhatták ki: irreálisan magas ez a summa a nagybányai kollégium jelentőségéhez képest (gondoljunk pl. Kolozsvárra, vagy Nagyváradra). Fennmaradt ugyanis a nagybányai kollégium könyvtáráról a feloszlatáskor készült jegyzék. A 922 kötetes könyvtár zömét külföldi kiadású művek alkották (a címükből ítélve, mert a jegyzék a nyomtatási helyet, évet nem tartalmazta).[74] 1782-ben újabb jegyzék készült azokról a művekről, amelyeket az egyetemi könyvtár számára válogattak ki. Ez a jegyzék 206, ipresszummal ellátott művet sorol fel, köztük az alábbi 16 volt kassai nyomtatvány:[75]

Bocharii (Bossányi!) Wolfg.: *Theologia Polemica*	1716	8°
Consolatio afflictorum	1738	8°
Cosmographia	1756	12°
Csanieczky Steph. *Nuda Veritas*	1738	4°
Deák Ferenc: *Haloti Prédikátziok*	1730	4°
Elegi	1735	12°
Historia Mariana	1733	12°
Imago trium clariss. Ecclesiae Luminum	1738	8°
Instructio Catechetica Germ.	1734	12°
Ivanchich Joan. *Prosopopoeiae e S. Literis desumptae*	1742	8°
Lipsicz Mich. *Causae forenses*	1741	12°
Philosophia prima generis humani numerorum scientia	1720	8°
Pietas Christiana erga Christum Dominium	1748	8°
Quaestiones Selectae a Dominica I. Adventumque ad Dominicam VI. post Pascha	1748	8°
Quaestiones Selectae a Dominicalium Pentecostalium evangeliorum	1750	8°
Solosma, Mária szeplőtelen fogantatásáról való	1725	8°

73 Biró Vencel: *A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezései.* Kolozsvár, 1945. 6.p.

74 *Elenchus librorum in archivo residentiae S. Jesu Nagybanyensis repertorium.* Egyetemi Könyvtár Kéziratára J 10/6. jelzeten.

75 Az egyetemi könyvtár számára szükséges könyvek kiválogatását a jezsuita könyvtárakból a Helytartótanács megbízásából Kovachich Márton György, az egyetemi könyvtár segédőre végezte. Ld. Németh i.m. 94.p. – A nagybányai jegyzék: Egyet. Könyvtár Kézirattára J 20/16. jelzeten.

A 922 kötetes nagybányai könyvtár állományában nyilván több kassai nyomtatvány volt, mint az itt felsoroltak, de számuk – a könyvcímekből ítélve – mindenképpen száz alatt lehetett. Valószínű, hogy a gimnáziumi oktatásban alkalmazott tankönyveket sok (20–40) példányban is megvásárolták, és emiatt fizettek a kassai tipográfiának magasabb összeget, nem pedig a kassai könyvek nagy választékáért.

Az említett kollégiumokon, rezidenciákon kívül kassai kiadványok a jezsuiták tábori misszióihoz is eljutottak: Benyovszky János, az újvári csapatoknál lévő tábori misszionárius pl. 1747-ben 15 Ft-ot fizetett, vagy a cseh provincia prokurátora, pater Volans tábori misszionárius nevében 1745-ben 10 Ft-ot. A felsoroltakon kívül néha magánszemélyek is fizettek a kassai kollégiumnak, de róluk nevükön kívül semmit nem tudunk.

A nyomdai számadásokban csak a jezsuita rendházak és Kassa közötti könyvforgalomból származó bevételek szerepeltek. Természetesen a kassai kollégium saját városa és a környékbeli városok könyvkötőivel, kereskedőivel is kapcsolatban állt, ezek az adatok azonban nem kerültek be a számadásokba, csak egy-két fennmaradt irat tudósít róluk. Hörmann János József kassai könyvkötő pl. 1762-ben 57 Ft 93 dénárral tartozott a kassai kollégiumnak a saját munkája ellenértékének levonása után is.[76] Vissi Imre 1762-ben kelt leveléből pedig megtudjuk, hogy a kassai jezsuiták a miskolci Stelczer könyvkötő-családnak is adtak át nyomtatványokat. A Rain János aláírásával ellátott jegyzék 1755. augusztus 15-i dátummal 24-féle könyv 705 példányát sorolta fel, összesen 58 Ft 68 d értékben.[77]

76 E 152 Hiv. jelz. Reg. Fasc. 16. Nr. 52.

77 E 152. Hiv. jelz. Irreg. 10.t. A jegyzék a következő könyveket sorolta fel: "20 *Opera Parvistica;* 20 *Gramat. et synt.;* 10 *Poesel;* 10 *Rhetoricae;* 15 *Opuscula* 1 *Histor.;* 10 *Opuscula* 2; 10 *Opuscula* 3; 10 *Opuscula* 4; 10 *Opuscula* 5; 10 *Opuscula* 6; 200 *Papatseck;* 10 *Cella[ri]o Lat.;* 120 *Cal. Ung.;* 60 *Cal. Germ.;* 20 *Cal. Slav.;* 3 *Pazmany precul.;* 20 *Mission. libelli;* 10 *Syntagmata juris;* 2 *Szivek kintse;* 4 *Téli Sz. gyümölcs;* 50 *Alphab. Lat.-Ung.;* 50 *Alph. pure Ung.;* 25 *Alph. germ.;* 6 *Officia Rakocz.*"

Összegzés

A kassai nyomda gazdálkodásának, kiadásainak és bevételeinek rövid bemutatása után úgy érezzük, magukat a számszerű adatokat is ismertetnünk kell. Az egyes években a kiadások és bevételek, valamint egyenlegük összege a következő volt:

Év	*Bevétel*	*Kiadás*	*Aktívum*	*Passzívum*
1744	174,53	148,6	26,47	
1745 1.félév	197,7	139,14	57,53	
1745 2.félév	258,42,2	104,17	154,75,2[78]	
1746	177,57	471,29		293,32
1747 1.félév	170,32	187,1 1/2		16,37 1/2
1747 2.félév	254,12	312,14		58,2
1749	363,22	160,10,2	203,12,2	
1752	301,5,2	393,47		92,42,58
1753	328,39	508,31		179,52
1754	488,25	343,8	145,17	
1755	542,46	431,5	111,41	
1756	940,19	1039,10,2		98,51,2
1759	482,47	401,28	81,19	
1760	40,51	513,37		472,46
1761	328,34	65,4	263,30	
1762	308,21	309,42		1,21
1763	224,36	105,25	119,11	
1764	129,9	264,29		135,20
1765	214,51	134,40	80,11	
1766	131,5,58	33,24	97,41,58	
1767	146,12	191,42,2		45,30,2
1768 1.félév	—	69,48		69,48
1768 2.félév	100,—	69,50	30,10	
1769 1.félév	—	179,12		179,12
1771 2.félév	44,—	13,—	31,—	
1772 1.félév	—	49,22		49,22
1772 2.félév	60,14	—,20	59,54	
1773 1.félév	—	51,50		51,50
	6406,40,2	6691,14 1/2.6		

A kassai nyomda bevételeinek éves összege átlagban 284 Ft volt, a kiadások éves átlaga pedig 297 Ft. A számadások adatai alapján úgy tűnik, hogy a kassai tipográfia legtermékenyebb korszaka az 1750-es évtized volt: utána már hanyatlás következhetett, ami különösen az 1760-as évek végén vált feltűnővé. Az sem volt véletlen, hogy a prokurátor az 1768. esztendőtől kezdve félévenként számolt el a kassai kollégiummal: erre az időre a jezsuiták helyzete Németországban és a Habsburg-birodalomban is bizonytalanná vált, hiszen Franciaországból, Spanyolországból, a Nápolyi Királyságból már korábban száműzték a rendet.

78 Az 1745. évig a nyomdai számadások a táblázatban szereplő aktívumot tüntették fel. 1746-tól kezdve az éves egyenlegeket mindig átvitték a következő évre, a számadások tehát nem az itt felsorolt éves egyenlegeket adják meg, hanem a korábbi évek és az adott év együttes aktívumát, vagy passzívumát.

A feloszlatás évére a prokurátor és a kassai tipográfia közti elszámolásban lényegében egyensúly alakult ki: a végső egyenleg egészen csekély, 3 Ft 14 x 2 d összegű tartozás volt. Ez azt jelenti, hogy azokban az években, amelyekből nem maradtak fenn számadások, összességében több, mint 280 Ft-os aktívuma volt a nyomdának, tehát a bevételek és kiadások összege (a statisztikai összesítéssel ellentétben) nagyjából azonos volt, és bizonyosan magasabb, mint ami a táblázatban szerepel.

Sok száraz adatot soroltunk fel e tanulmányban; mentségünk lehet, hogy a szakirodalomban eddig ismeretlen tényekre hívtuk fel a figyelmet: a kassai jezsuiták nyomdájának belső szervezetére, alkalmazottainak létszámára és személyére, a magyarországi jezsuita kollégiumok egymás között lebonyolított könyvforgalmára és a kassai kollégium könyvvásárlásaira az osztrák provincia központjában, ill. a provincián kívül. A sok részadat alapján a tipográfia pénzügyeit, gazdálkodását illetően a következő összképet vázolhatjuk fel:

A jezsuita rend kassai tipográfiáját a Kassán működő akadémia és gimnázium oktatási szükségletei, valamint a protestáns környezetben végzendő hitterjesztés, a katolikus hit erősítésének igényei hívták életre. A nyomdavásárlást bőkezű adomány tette lehetővé, s a tipográfia további működéséről, gazdasági alapjáról egy létrehozott 6.800 Ft-os alaptőke forgatásával gondoskodtak. Így érthető, hogy a nyomda tevékenysége során nem is törekedett üzleti haszonra, nem volt szüksége rá, mint például egy magánnyomda tulajdonosának. Hiszen a számadásokból láthatjuk, hogy a magyarországi jezsuita kollégiumoktól a könyveladások után befolyt pénzt nem kellett a nyomda kiadásaira igénybe venni (kivéve a felújítást, hiszen az nagyobb összeget, több, mint ezer forintot emésztett fel), hanem lényegében ebből fedezte a kassai kollégium könyvtárának gyarapítását, ill. más kollégiumoktól, főleg Nagyszombatból az oktatás céljára történő többpéldányos könyvvásárlást. A nyomdai számadások 1744-től tükrözik ezt a (nyilvánvalóan korábban kialakult) gyakorlatot.

Ha mégis kísérletet tennénk a nyomda jövedelmezőségének vizsgálatára, milyen eredményre jutnánk? Mennyire fedezték volna a kiadásokat a bevételek, ha azokat nem könyvvásárlásra fordították volna? A tipográfiára kiadott összeg éves átlagban: 1759-ben 600 Ft, korábban kevesebb, utóbb valószínűleg több lehetett; ebből a személyi kiadások nagyságát felmérhettük, bizonyos anyagokét, papírét viszont nem. A könyveladásból származó bevétel éves átlaga viszont – mint láttuk, – 284 Ft volt (legkevesebb évi 40 Ft, néha 120–130 Ft, csak kilenc évben volt 300 Ft felett, és mindössze egy évben, 1756-ban jóval 600 Ft felett). Ez az összeg természetesen csak a jezsuita provincián belüli könyvforgalmat tükrözi, (aminek valószínűleg döntő súlya lehetett), és nem a külső kapcsolatokat, vagyis a hivatásszerűen könyvkereskedelemmel foglalkozó városi könyvkötőktől, könyvkereskedőktől befolyt összegeket. A számadásokból úgy tűnik, hogy a kassai kollégium kb. 5.500 Ft értékben adott el más magyarországi kollégiumoknak könyvet. (Nagybánya esetében már említettünk egyéb vásárlást is, így ez az összeg akár 4.000–4.500 Ft-ra is csökkenhet.) Hány kötetről lehetett szó, – reménytelen vállalkozás találgatni, hiszen a könyvek ára nagyon különböző volt, 1–2 Ft-tól néhány dénárig terjedt.

Az 1744-től 1773-ig terjedő három évtizednek ez a bevétele úgy keletkezett, hogy tulajdonképpen a legtöbb magyarországi és erdélyi jezsuita rendház nem vásárolt rendszeresen Kassán könyvet, inkább csak az 1750-es évek közepén rendelték meg nagyobb mennyiségben a kassai tipográfia termékeit. A jezsuiták által fenntartott gimnáziumokban, akadémiákban ilyen alacsony volt, és csak alkalmilag nyilvánult meg a nyomtatott könyvek iránti igény, vagy a nagyszombati egyetem jóval jelentősebb nyomdája már bőven ellátta könyvekkel a magyarországi jezsuita oktatási intézményeket? E kérdések vizsgálata még további kutatásokat igényel, s nagy szükség volna a nagyszombati könyvforgalom feltárására is. A miskolci könyvkötő számlája azt mutatja, hogy a jezsuita intézményeken kí-

vül elsősorban a népszerű vallásos irodalom, kalendáriumok és alsófokú tankönyvek voltak keresettek, nagyobb példányszámban eladhatók, – de éppen e könyvek alacsony áruk miatt nem hozhattak túl nagy bevételt.

A még meglévő bizonytalanságon és megvizsgálandó kérdéseken túl egyvalami biztosnak látszik: a kassai jezsuita nyomdának szinte majdnem minden évben több lehetett a kiadása, mint a könyveladásból származó bevétele. És ilyen alapon bízvást elmondhatjuk, hogy a tipográfia valóban nem üzlet volt, a jezsuita atyák nem sértették meg a rendi alkotmányt, hiszen magasabb cél érdekében működtették a tipográfiát, a könyvkiadás területén nem lebecsülendő eredményekkel (de ez már további tanulmányok témája), és éppen ezért nem sokat nyom a latban annak bevallása, hogy ez a vállalkozás pénzügyileg veszteséges volt. E megállapítással csak arra a nagy különbségre szeretnénk felhívni a figyelmet, amely egy magánnyomda és egy nem üzleti vállalkozásként létrejött tipográfia helyzete között a 18. században fennállott, s amely ez utóbbinak uralkodó helyzetét biztosította.

DIE "GESCHÄFTSGEHEIMNISSE" EINER DRUCKEREI IM BESITZ DER JESUITEN. DIE DRUCKEREI DER AKADEMIE VON KASCHAU

I. PAVERCSIK

Der Jesuitenorden, dessen Grundregel die Handelstätigkeit und dementsprechend auch den Buchdruck verbot, hatte in Ungarn und in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert schon drei Druckereien in den Städten Tyrnau, Kaschau und Klausenburg. Diese Institutionen waren nicht nur in der Verbreitung der Gegenreformation und in der Befriedigung der Ansprüche der Hochschulbildung unentbehrlich, sondern spielten eine führende Rolle auch in der im 18. Jahrhundert sich im katholischen Geist erneuernden Typographie in Ungarn.

Die Druckerei der Akademie von Kaschau war in den Händen des Jesuitenordens von Jahre 1716 bis 1773 tätig. Der Aufsatz stützt sich bei der Darstellung der Organisation und Wirtschaftsführung dieser Typographie auf zwei grundlegende Quellen: auf die Dokumente der Auflösung des Ordens und auf die Verrechnungen, die vom in Wien lebenden Prokurator der Provinz Österreich für den Präfekt der Druckerei in Kaschau zwischen den Jahren 1744–1773 ausgestellt wurden. Die Angaben werfen ein Licht nicht nur auf die Wirtschaftsführung der Werkstatt, sondern richten die Aufmerksamkeit auf die bedeutenden ausländischen Beziehungen einiger ungarländischen und siebenbürgischen Jesuitenkollegien, auf die Wichtigkeit des gegenseitigen Buchhandels und auf den Aufschwung dieser Handelstätigkeit zur Zeit der Reform der ungarischen Universitäten in den 1750-er Jahren.